

ERCIYES ÜNİVERSİTESİ

İLÂHİYAT FAKÜLTESİ
DERGİSİ

SAYI : 10

KAYSERİ - 1998

YAYIN KOMİSYONU

Prof.Dr. Cihat TUNÇ
Prof.Dr. Celal KIRCA
Prof.Dr. Harun GÜNGÖR

SAHİBİ

Prof.Dr. Ali TOKSARI

MESUL MÜDÜRÜ

Prof.Dr. Celal KIRCA

NOT: E.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi yayın kuralı gereği, dergide yer alan yazılar, telif, tercüme ve kitap tanıtımı sıralamasına ve bu sıralamanın her birinde ünvanlar esas alınarak yazarların soyadlarına göre dizilmiştir.

Makalelerin İlmî Sorumluluğu Yazarlarına Aittir.

Erciyes Üniversitesi Matbaası

KAYSERİ - 1998

ARAB - İSLÂM İLMİNDE İSNADIN EHEMMİYETİ*

Çev.Yrd.Doç.Dr. Habil NAZLIGÜL**

Doğrudan bu konuya girmeden önce konuyla ilgimi izah etmeme izin vermenizi rica ederim.

1947-1950 yılları arasında Ebu Ubeyde Ma'mer b. el Müsenna'nın "Mecazu'l-Kur'an"ının tahkik ve tahlili ile meşgul olurken, İbn Hacer el-Askalânî'nin Buhâri'nin el-Camiu's-Sahih'inde "Mamer dedi ki veya Ebu Ubeyde dedi ki" ifadeleriyle nakillerde bulunduğunu söylediğine rastladım. Gerçekten de gördüm ki, Buhâri muhtelif bablarda Mecazu'l-Kur'an'dan nakillerde bulunmaktadır, hatta kendisi bizzat eserinin tefsir bölümünde "Mecazu'l-Şur'an'dan" diyerek kaynağının adını zikretmektedir. Sanki Buhâri, bu bölümünde Ebu Ubeyde'nin kitabını özetlemektedir.

O günden beri zihnimi bir soru meşgul etmektedir. Buhâri'yi, Rasulullah (s.a.v.)'dan raviler silsilesiyle mutassıl olarak zikredilen sahih hadisleri derlemek için te'lif ettiği kitabına, sırf lügat kitabından mahza lügavi meseleleri alıp nakletmeye sevkeden sebep ne idi? Burada zihnime şu soru geldi: Acaba Buhâri diğer yazılı kaynaklardan da istifade etmiş midir, etmemiş midir? Çünkü ben, Buhâri'nin derlediği hadislerin yazılı değil, sözlü olarak rivayet edildiğini zannetmekteyim.

Bu problemi çözebileceğini zannettiğim insanlara, 1951 yılında İstanbul'da yapılan bir sempozyuma katılan müsteşirlere sordum. Hastalığının çaresini Ezher ulemasında bulma ümidiyle 1952 yılında Kahire'ye gittim lakin soru cevapsız kaldı. O zaman, bu iş ne kadar sürerse sürsün, problemin halli için hususi bir araştırma yapmaya karar verdim ve araştırmamı 1954 yılında bitirdim. Genelde ikna edici bir çözüme ulaşabildiğimden ümid varım.

Bu kısa takdimim hedefe ulaşmakta karşılaştığım problemin anlaşılması için yeter sanırım. Hakikatte hedef kolay ulaşılacak gibi ancak ulaşmaktaki

* Konferans mahiyetinde olan bu makale; Ma'hedu Tarihi Ulumi'l Arabiyye ve'l İslamiyye neşriyatından olan "Muhadarat fi Tarihi'l-Ulumi'l-Arabiyye ve'l-İslamiyye, Fuad Sezgin, Frankfurt-1984" isimli eserin 131-145. sayfeleri arasında yer almaktadır.

** Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Öğretim Üyesi

zorluk, muhaddislerin çevresinden zaman olarak uzak bulunmamız sebebiyle ulaşma yollarının uzamasından kaynaklanmaktadır.

Bu zamana kadar meseleyi, son iki asırda islâmi ilimlerin tartışmasız üstadları olan müsteşriklerin bir talebesi gibi inceledim. Malumdur ki, Müsteşrik Ignaz Goldziher'in bazı mühim neticelere ulaştığı hadisin ve isnadın ehemmiyeti hakkında araştırma yapan alimlerce kabul edilir. Bu mevzularda muhtelif makaleler te'lif eden Goldziher; İslâmi Araştırmalar-Muhammedanische Studien, 1889-1890- isimli büyük bir de eser yazmıştır. Kitap XIX. asrın sonlarında yayınlanmıştır. Gerçekte bu eserinde Goldziher selefi olan Alman Müsteşrik Sprenger'in araştırmalarını devam ettirmiş ve onun ulaştığı neticeleri kabul ederek destekleyip güçlendirmiştir.

Goldziher araştırmasına şöyle diyerek başlar: Sprenger, hadis kitaplarının sözlü kaynaklara dayandığını iddia eden hatalı bir görüşü tashih etmiştir. Bununla birlikte Goldziher, dini bir takım güçlükler, İslâm mezheplerinin dinî akidlerine gösterdikleri ihtimam sebebiyle bir süre hadisin tedvinin mekruh kabul edilmesi sonucuna ulaştığını kabul etmekle diğer bir hatalı görüşün ortaya çıkmasına sebep olmuştur.

Goldziher, Sprenger'in güvenilir kaynaklardan çıkardığı bilgilere dayanarak, hadislerin sahifeler ve cüzler halinde yazıyla kaydedilmesinin İslâm'ın ilk devirlerinde fiilen tamamlandığı neticesine varır. Konuyla alakalı daha fazla bilgiler buldukça Goldziher'in bu husustaki kanaati daha da açıklık kazandı ve şu neticeye vardı: "Sahabe ve Tabiûn'un Rasulullah'ın sözlerini ve O'ndan rivayet olunan şeyleri muhafaza etmek istedikleri ve kaybolmasından korktukları için de bunları yazıyla kaydettiklerini ileri sürmeye mâni hiçbir şey yoktur... Sıradan insanların sözlerinin divanlar halinde nakledilip, muhafaza edilen bir toplumda, Peygamberin sözlerinin muhafazasının ezberden, rastgele yapılması ve nakli caiz olur muydu?"

Goldziher şunu da ilave eder:"Herhalukârda İslâm'ın ilk devrine aid olan bu görüş doğru bir görüştür... Ne var ki, biz bundan sonra daha zayıf bir iddia ile karşılaşmaktayız, buna göre, o zamanlardan sonra hadislerin tedvin yoluyla muhafazasında müslümanlar arasında sıkıntılar ve problemler çıkmıştır."

Araştırmaları sonunda Goldziher'in vardığı netice, hadis müdevvenatından konuyla alakalı olarak kaydettiği haberleri terketmek, hadislerin derlenmesi ve tedvin edilmesi için gösterilen gayretlerin hicri ikinci asrın sonu ve üçüncü asrın başlarında başladığı kanaatine bağlanmak oldu. Bu durumda mesela, Buhâri ve Müslim'in Câmi'leri gibi hadis mecmuaları, onun görüşüne göre tenkidci ilmî metodla yazılmış başarılı bir çalışma sayılamaz veya bu eserler -Goldziher'e göre- hadis derleyicilerin seleflerinden kendilerine ulaşan

kitaplardan ve uzun rihleri neticesinde elde ettikleri sözlü hadisleri peşpeşe koyarak meydana getirdikleri eserlerden dakik bir tasnif metoduyla çıkarılmış eserler değildir. Bu dönemde derlenen fıkıh kitaplarının durumu da bu merkezdedir.

Bütün bunlarla Goldziher'in hedefi şu soruyu sormaktır: Sözlü nakillere dayanılarak kayda geçirilmiş bu rivayetlerin sıhhat derecesi ve tarihî kıymeti nedir? Ona göre bu tür rivayetlerin hiçbir tarihî değeri yoktur. Bunlar müellifin zamanın meyline uyarak kaydettiği şeylerden fazla değere sahip değildir.

Bu söylediklerine ilave olarak Goldziher şöyle demektedir: "Bize kadar sözlü rivayet yoluyla ulaşılmış olmasına rağmen Nebevi hadislerin çoğunun gene de sıhhatini muhafaza etmesinden hayrete düştüğünü ifâde eden Hollandalı alim R. Dozy'nin kanaatine katılmıyoruz."

Bu ifade yani "sözlü rivayet yolu" veya "uzun bir mesâfenin sözlü rivayet yoluyla katedilmesi" ifadesi, sadece Nebevi hadislerin nakli sahasında değil, pekçok mütehassıs tarafından mesela Taberi'nin tarihi veya Kitâbu'l-Egâni incelenirken tarihî ve edebî rivayetler için de kullanılmaktadır.

Benim ulaşabildiğim tesbitlere göre hadisin yazılması şu merhalelerden geçmiştir.

1- Hadisin yazı ile kaydedilmesi.

Bu merhalede hadisler her birine sahife veya cüz denilen küçük risaleler halinde yazılmıştır. Bu merhale sahabeler ve tabiilerin ilk dönemlerinde tamamlanmıştır.

2- Hadislerin tedvini.

Bu dönem muhtelif hadis müdevvenâtı küçük hacimli hadis risalelerinin birleştirilmesi merhalesidir. Bu merhale birinci hicri asrın son çereği ile ikinci hicri asrın ilk çeyreği arasında tamamlanmıştır.

3- Hadislerin tasnifi.

Bu dönemde hadisler muhtevalarına göre fasıllar ve bablar halinde tertip olunmuştur. Bu dönem ikinci asrın ikinci çeyreğinde başlayıp, hadislerin sahabe adlarına göre tertip edilmesi usulünün ortaya çıktığı, hicri ikinci asrın sonlarına kadar devam etmiştir. Bu yeni usulde tertip olunmuş her kitaba müsned denmektedir.

Üçüncü hicri asırda bablar şeklinde tasnif olunmuş kitaplar gözden geçirilerek temize çekilmiş, Kütübü Sitte ve Dârimi'nin Sünen'i gibi muhtasarlar hazırlanmıştır.

Nebevi hadislerin tedvininin merhaleleri hakkındaki tasavvurumun esasları şunlardır:

1- Bu sahadaki çalışmaların başlayışı hakkında bize kadar ulaşan bilgiler.

2- O dönemden bize kadar ulaşan eserler.

3- Konuyla alakalı bahislerin araştırılması

Bu kaynaklardan öğrendiğimize göre bu dönemde hadis kitaplarının müellifleri -genelde eserlerinin nakillerini sözlü olarak gerçekleştirdilerde- birbirinden hadis almada yazılı belgeye de itimad ediyorlardı.

Goldziher de dahil müsteşriklerden bir kısmı her ne kadar bu erken döneme yani hadislerin yazılması dönemine ait bilgileri kısmen kabul ediyorlarsa da, bunların sıhhati hususunda şüpheleri vardır. Mesela Goldziher'in kendisi hadisin bu hususî merhaleleri ile bizzat meşgul olmuş ancak hadisin tedvin ve tasnifiyle ilgili rivayetlere muarız hatalı fikirler ileri sürmeye çalışmıştır. Fakat o daha işin başında hadisin tedvini ile tasnifi arasındaki farka dikkat etmemiş, bunun neticesinde bu iki durumla alakalı rivayetleri tam manasıyla bir birine karıştırmıştır.

Tarihu't-Turasi'l-Arabî adlı eserimizin birinci cildinde konuyla alakalı hususi kısımda kaydettiğim delilleri zikretmeden önce kısaca konuyu aydınlatmak için derim ki: Hadislerin tedvini Emeviler devrinin sonlarında tamamlanmıştır. Hicri 125 yılında ölmüş bulunan ez-Zühri'nin bu tedvinde büyük rolü olmuştur.

Kaynaklarda hadisleri bablar şeklinde ilk kez tasnif eden alimlerin isimleri teker teker zikredilmektedir. Bunlardan İbn Cüreyc (ö.150-767) Mekkede, Mamer b. Râşid (ö.152-769) Yemende, Hişam b. Hassan (ö. 148-765) ve Said b. Ebi Arûbe (ö. 150-767) Basra'da Süfyan'ı Sevri (ö. 161-778) de Kûfe'de hadisleri ilk tasnif edenlerdir. Bu dönemden bize ulaşan en eski kitap Ma'mer b. Raşid'in Câmi'i, Katade'nin Kitâbu'l-Menasik'i ve Rebi b. Habib el-Basrî'nin (ö. 160-777) Câmi'i'dir.

Şimdi artık hadis hakkında veya genel olarak şekil bakımından İslâmî rivayet hakkında konuşmalıyım. Bunun ilk asırlarda Arap dilindeki te'lif faaliyetlerini araştırmada önemi büyüktür. Farklı sahalarda bize ulaşan rivayetlerin tarihî kıymetini tesbit için hareket etmemiz gereken bir başlangıç noktası vardır. Hadis ilminin mühim bir kısmıyla alakalı problemleri

araştırdığımızda özel bir ihtimam göstermemiz gereken husus "Tahammulu'l-İlm"dir. Yani ilmin kabulü veya alınmasıdır. Bu bahis sadece İslâm medeniyetine mahsus bir ilimdir ve dünyanın diğer medeniyetleri içerisinde bir benzeri de yoktur. Hadis araştırmalarında görülen yanlış anlamaların ana sebebi de budur.

İlmin kabulü, hadis usulü eserlerinde genelde sekiz kısma ayrılmaktadır:

1-Sema: Talebenin veya dinleyicinin, Şeyhin hafızasından veya kitabından okuduğu rivayetleri dinlemesidir ki, bu tür rivayetler "Semitu an" veya "Haddeseni" ibaresiyle nakledilir.

2-Kıraa: Talebenin veya bir başkasının bir veya birden fazla hadisi kitaptan veya hafızasından şeyhe okuması, şeyhin de susup onu dinleyerek okunan hadisleri kendi nüshası veya hafızasındaki hadislerle karşılaştırmasıdır. Bu rivayetler de "Ahbarani" veya "Karatu âlâ..." ibareleri ile nakledilir.

3-İcaze: İki kısımdır.

a-Şeyhin veya ravînin, bir veya daha fazla hadisi kendisinden rivayet etmesi için birine icaze vermesi veya bu manada açıklamada bulunmasıdır.

b-Şeyh veya ravînin kitaplarının rivayeti için birine icaze vermesi, ancak burada rivayeti için izin verilen kitaplar açıklanmamıştır. Bu durumda sanki o şöyle demiş olmaktadır: "Ben sana bütün merviyyâtım için icaze verdim." Böyle elde edilen rivayetler de "Ahbarani" veya bazan "Ecazeni" ibaresiyle nakledilir.

4-Müavele: Şeyhin kendi kitabını veya rivayette bulunduğu kitabı ya da kendi kitabıyla karşılaştırılmış bir nüshasını talebesine vermesi ve ona "bu benim kitabımdır" veya "bunlar benim rivayetlerimdir, bunları rivayet için sana icaze verdim" demesidir. Şeyh kendi nüshasını talebeye mülklüğüne verir veya ondan bir nüsha istinsah edip aslını geri iade etmesi şartıyla verir. Bu rivayet genellikle "ahbarani" veya çok seyrek olarak ta "nâvele" ibaresiyle nakledilir.

5-Kitâbe veya Mükâtebe: Bu durumda şeyhin bizzat kendisi kitabından veya merviyyatından bir nüsha yazar ya da istinsah yapması için birini vazifelendirir. Burada Şeyhin talebesine açıkça "bunları sana haber veriyorum-ahbartuke" demesi de şart değildir. Bu rivayet "ketebe ileyye-bana yazdı", veya "min kitâbın-şeyhimin kitabından" ibareleriyle nakledilir.

6-(İ'lam) : Bu halde şeyh bir kitap veya rivayeti, bunların kendisinden rivayet olunan merviyât olduğuna işaret ederek (Talebesine veya birine) vermesidir. Ancak bunların rivayet hakkı başkalarına aittir ve durum bu halde muallak olarak kalır (Yani şeyh kitabını veya merviyatını vermekle birlikte onları rivayete izin verdiğini söylemez). Genellikle bu tür nakiller "anbarani" veya "an" lafızlarıyla başlar.

7-Vasiyye: Bununla kastedilen şey, şeyhin vefatından veya yolculuğundan önce kitabının veya kitaplarının rivayet hakkını vasiyyetiyle tevsik ederek (talebesine veya birine) nakletmesi, vermesidir. Bu rivayetin başına da şu iki ibareden biri "ahbarani vasiyyeten anhu-vasiyyet yoluyla bana haber verdi" veya "vasâni-bana vasiyyet etti" bulunur.

8-Vicade (Bulma): Bu yolla kastedilen şey, birinin hadisleri veya kitapları onların eski veya muassır olup olmadıklarına bakmaksızın (bularak) kullanmasıdır ki, bu halde de: "vecedtü-buldu, kâle, uhbirtu-bana haber verildi, huddistu-bana tahdis olundu" ibarelerinden biriyle rivayet takdim olunur.

Bu usullerden bazılarının tabiîn, hatta sahabe dönemine kadar ulaştığı, (ve o dönemlerde de bilinerek kullanıldığı) hakkında yeterli delilimiz vardır. Ben bu delilleri zikretmeyip Tarihu't-Turasi'l-Arabi adlı kitabımda kaydettiklerime havale etmekle yetinmek istiyorum.

Bununla birlikte, rivayet yollarının İslâm'ın başlangıcında (sonradan olduğu gibi) belirli bir şekil almadığı araştırmacının bildiği bir gerçektir. Bu asırda biz bazı yazışmaların olduğunu (bu yolla hadis elde edildiğini) okumaktayız fakat bu tarz muayyen şeklini ancak sonraki iki asırda alabilmiş ve basit bir şekilde "kitâben" olarak isimlendirilmiştir. Burada yanlış isimlendirmeler söz konusudur ve vicâde ile kitâbe arasındaki fark da pek açık değildir. Bu sebeple tabiûnun ileri gelenleri kitabe usulünü vicade ile karışma ihtimali bulunduğundan) kabul etmemişlerdir. İbn Sa'd'ın kaydettiği : "Saïd b. Cubeyr hadis kitabetini güzel görmezdi" ifadesi de bu kabildir. Fakat görülen o ki, bu usul ez-Zuhri'nin zamanına kadar yaygın şekilde kullanılmamıştır. Emevi Halifeleri kitabet usulüne özel bir ilgi gösterdiklerinden ez-Zuhri de bu usulün cevazını kabule mecbur kalmıştır. Mesela Şu'be (ö. 160-777) şöyle demektedir: "Tabîflerden Amir eş-Şabi'nin ve Ata b. Ebi Rebah'ın Ali'den (r.a.) yaptıkları rivayetleri ancak kitaptan alıp naklettim..."

İlk dönemlerdeki alimlerin birbirinden rivayetleri kabulleriyle ilgili haberleri hadis kitaplarından araştırdığımızda, hadislerin rivayeti sırasında isnadda kullanılan sigaları gözden geçirecek kolaylıkla görürüz ki, sema ve kıraat yoluyla hadis alma usulü, hicri birinci asrın ikinci yarısıyla, ikinci asrın birinci yarısında tatbik edilen tek metod değildir. Bu iki yolun yanında diğer

bir iki yol; kitâbe ve münavele yolu da kullanılmış ama herhalukarda ilk iki yol daha muteber kabul edilmiş, üstün tutulmuştur.

Hadis kitapları, özellikle de muhaddislerin hal tercemelerine dair olan tabakât kitapları bize müslümanların ilim talebi için, ilim elde etmek maksadıyla uzun ve yorucu seyahatlerinden bolca kıssalar kaydetmektedir. Bu rihlelerin hedefi, mümkün olduğu kadar çok hadisin veya kitabın rivayet hakkını, rivayet yollarının en üstünü olan sema ve kiraat yoluyla elde etmek arzusuydu. Bu haberlerin (sözlü-kıssa) rivayet karakterleri olması, onların yanlış anlaşılmasına sebep olmuştur. Bu haberlerden anlaşılan şey (ravîlerin veya ilim talebi için rihlelerde bulunanların) bu hadisleri İslâm dünyasının değişik bölgelerindeki şeyhlerin hafızalarından almak ve ilk defa olarak tedvin etmek gayretinde olduklarıdır. Ancak biz, hadis rivayetine, ezberine çok güvenen hadiscilerin rivayetlerinde kitablari ve tedvin olunmuş asılları da kullandıklarını biliyoruz (yani nakil sadece sözlü rivayete dayanmıyordu). Bununla ilgili delilleri burada zikredeceğiz.

Hadiste ilim elde etme yollarından biri olan kitabet üzerinde biraz daha durmayı zaruri görmekteyim. Çünkü bu usulün, İslâmi rivayetin yanlış anlaşılmasında büyük bir rolü vardır. Hatta hadis araştırmalarında hatalı fikirlerin ortaya çıkmasının ana sebebidir. Kaynaklarda rast geldiğim, başında "min kitâbihi-onun kitabından" veya "ketebe ileyye-bana yazdı" ibareleri bulunan bazı rivayetlerden hareketle, müellifin bu gibi ifadeleri kaydettiği hallerde kitapları fiilen kullandığı kanaati hakim olmuştur. Burada bu ibarelerin dışındaki ifadelerle rivayet olunan, sair merviyyatın sözlü kaynaklara dayandığını söyleyen fikrin hatası özellikle ortaya çıkmaktadır.

Burada bazı misaller zikredeceğiz... Ebu Davud'un Sünen'inde yer alan bu türden rivayetleri gören Goldziher, Ebu Davud'un Cami'ini te'lifte kaynak olarak çoğu kere tedvin olunmuş (yazılı kaynakları) kullandığını, bu sebeble de onun kitabet usulünü mekruh kabul eden rivayetleri kitabına almadığını zikreder.

J. Schcht, Şafii'nin "Ömer b. Habib'in Muhammed b. İshak'tan aldığı kitabından" ibaresine dayanarak onun kaynaklarının sadece sözlü olmadığını, bazı hallerde bizzat yazılı kaynakları kullandığını anlamaktadır.

Kitâbet istilahında yanlış anlayışın en tehlikeli misalini Goldziher'in, ez-Zühri'nin meşhur sözü olan: "Ümerâ bizi mecbur bırakıncaya kadar biz hadis yazmaktan hoşlanmazdık, sonra müslümanlardan hiç kimseyi bundan menetmemek gerektiği kanaatine vardık" şeklindeki ifadeyi anlayışında görmekteyiz... Goldziher bu haber hakkındaki yorumunda "bu ifadesine göre ez-Zühri'nin bizzat kendisi, Emeviler'in, bir ailenin yararına, itikadi malzemeyi kullanmalarına fırsat verdiğini itiraf etmiştir." demektedir.

Muhaddislerin bu kabilden bazı ıstılahlara muaraza etmiş olmaları hatalı anlayışın sebebi olmuştur. Biz çoğu kere hadis kitaplarında bu gibi ıstılahlara karşı menfi hükümlere rastlamaktayız. Onların "Said b. Cübeyr hadis yazmayı mekruh sayardı." veya derdi ki: "Hadisleri yazmanın mekruh olduğunu bilmiyor musun?" gibi ifadeleri bunun misalidir.

Hadis usulü eserlerinde ıstılahın yapılan açık tanımlama ve tahdidine aldırmadan bu hüküm sahibleri hadisler yazmakta ve kitablar te'lif etmekteydiler ve kendilerinden önceki muhaddislerin müellefâtı onların mechulü de değildi. Açık olan şu ki onların bu ibarelerle kasteddikleri şey yazı ve yazışma yoluyla hadis rivayetini tenkidir, yoksa müdevven kitaplardan istifâdeyi tenkid değildir.

Burada öncelikle ve ehemmiyetle üzerinde durmamız gereken şey, isnad silsilesinde yer alan ve her ne kadar zahirde sözlü rivayet usulüyle gelmiş gözükse de hakikatte rivayetin kaynağına işaret eden ibareler olmalıdır. Bu ıstılahların ortaya çıkışı hicri birinci asrın ikinci yarısına kadar uzanır ve hadis usulü eserlerinde bunlara elfaz adı verilir. Bu ıstılahların lafzı "haddesena, ahbarana, semitu, ... ve diğerleridir." Bu ıstılahlar tarih bakımından eski olmakla birlikte kullanılışlarında bir birlik yoktur. Bazı muhaddisler "semi'tü" lafzını sema yoluyla nakil durumunda kullanmaktadır. Bazıları ise, nakil kıraat yoluyla gerçekleştiriliyorsa bu durumda "ahbarana" yerine "haddesenâ" lafzını kullanmaktaydılar. İkinci hicri asrın ikinci yarısında "ahbarana" diğer iki lafza genelde tercih olunmaktaydı. Herhalukarda onların, hadis râvisinin hadis dinlerken yalnız mı, yoksa hadis halkasında diğer talebelerle birlikte mi olduğunu açıklamalıydılar. Birgün kendisinden çokça hadis yazmış olan bir talebesinin tahsil usulü el-Evzai'ye sorulunca O, hadisleri takririnde sadece bu talebesinin bulunduğunu söylemiş ve bu durumu "haddeseni" ibaresiyle göstermiştir. Talebenin toplulukla birlikte şeyhden hadis dinleyip rivayet ettiği durumlarda "haddesena", ama talebenin tek başına şeyhe okumak "kıraat" yoluyla hadisleri rivayet ettiği durumda "ahbarani" ibaresi kullanılmaktadır. Topluluktan birinin şeyhine okuması (diğerlerinin de onu dinlemesi) yoluyla yapılan rivayetlerde "ahbarana" lafzı kullanılır. Talebenin "icaze yoluyla" aldığını naklederken de "ahbarana" lafzı kullanılır. Kıraat usulüyle yapılan rivayetlerde bazan "nebbeena veya enbeena" ve kitabet yoluyla yapılan rivayetlerde "ketebe ileyye" lafzı kullanılır.

İsnadlarda sıkça kullanılan "an" harfi cerri hadis usulüne göre iki şey ifade etmektedir: Bir yandan rivayetın icaze yoluyla alındığını gösterirken diğer yandan isnadda ittisalın bulunmadığını ifade eder. "Falandan gelen rivayetleri filâna okudum" ifadesiyle söylenmek istenen mânâ "rivayet hakkını icaze yoluyla elde etmiş olan filan şahsa okudum" şeklinde ifade olunabilir. İsnadda karşılaştığımız ikinci bir durum da: "Veki Ali İbnu'l- Mubarekten O Yahya'dan o da Muaz b. Cebel'den "derken burada kullanılan "an" kelimesi

biri diğ erinden 150 yıl sonra ölmüş olan iki muhaddisi birbirine bağlamaktadır. Bu tür bir rivayete hadis usulünde "maktu" veya "mürsel" adı verilmektedir ki bu da birleşik, muttasıl bir isnada sahib olmayan rivayet manasındadır. Te'lif tarihi bakımından ise, muhaddislerin ifadesine göre kamil, tam bir isnada sahib olmayan bir kitabın kullanıldığını gösterir.

Burada, güvenilir bir kitabın, müellif hattıyla yazılmış bir nüshanın veya meşhur bir rivâyetin iktibası demek olan "vicâde bulmayı" tavsif eden birçok ıstılah vardır. Vicâdenin, te'lif tarihi bakımından çok büyük ehemmiyeti vardır. Burada kullanılan "kâle, zekera, vecedtü" gibi ıstılahlar, gene var olan "huddistu, uhbirtu, ruviye" gibi ıstılahlar vicade usulünde kullanılan ıstılahlardır. Meselâ Taberi, "huddistu" ıstılahını vicade yoluyla ulaştığı kaynakları için kullanır. Taberinin bu tarzla tarihine ve tefsirine yüzlerce kaynaktan alıntılar yaptığı kuvvetle muhtemeldir.

İbn Hacer'in zikrettiğine göre el-Buhâri, 1341 hadisın yanısıra birçok tarihi ve lugavi ibareleri de "kâle, zekera, rava" gibi tabirlerle eserine almıştır. Ancak Taberi'in, diğ er tarihçi ve muhaddislerin bu tabirleri kullanımıyla Buhari'nin kullanımı tamamen farklıdır. Bu gibi kullanımlarında Buhari ravilerin isimlerini tamamen hafzetmiştir. Misal olarak zikretmek gerekirse Buhari kısaca: "İbn Abbas der ki" dedikten sonra nassı kaydeder. Yapılan bu iş e hadis usulünde "ta'lik" adı verilmektedir. Taberi ise "huddistu" tabiriyle kaydettiği ta'liklerinde isimleri hafzetmez.

Hadis usulünün birçok konuları ve ıstılahları vasıtasıyla, isnadların, heldalde rivayetlerin sözlü nakil yoluyla geldiğine iş aret etmediğini, aksine güvenilir ravilerin ve müelliflerin isimlerine delâlet ettiğini ispat etmeye çalıştım. Bugün artık bu iddiayı bize kadar ulaşmış erken dönem kaynaklarının ışığında birçok delillerle ispat etme imkânlarına sahibiz. Mesela Taberi tarihinde "İbn Humeyd Sellâme'den, o da İbn İshak'tan"senediyle zikrettiği bütün rivayetleri Muhammed b. İshak'ın Meğâzi'sinden harfiyyen iktibas etmiştir. Kur'ana yazdığı tefsirinde zikrettiği : "Muhammed b. Amr el-Bâhili-Ebu Asım en-Nebil-İsa b. Meymun-İbn Ebi Nuceyh-Mücâhit" isnadıyla aldığı bütün rivayetleri Mücahid'in bize kadar ulaşan Tefsir'ul Kur'ani'l-Kerim'inden harfiyyen iktibas etmektedir. Burada çok sayıda benzeri misaller zikredilebilir.

Kitapları bize kadar ulaşmış müelliflerin eserlerinde yer alan isnadlardan yapabileceğimiz tespitler (Mesela Buhârinin isnadlarında yer alan Mâlik ismi Mâlik'in Muvatta'ından yararlanıldığını göstermektedir.), veya bu hususta ulaşabildiğimiz diğ er malumata dayanarak ve isnadlardan yola çıkarak, kullanılan kaynağın müellifini tesbit etmenin mümkün olduğunu iddia edebiliriz. Mesela Buhâri'nin : "haddesena Müslim b. İbrahim, haddesena Ali İbnu'l Mubarek" şeklindeki rivayetinden sonra: "Bu hadis Horasan'da İbnu'l-

Mubarek'in kitabından alınmamıştır, İbnu'l-Mubarek onlara bu hadisi Basra'da yazdırmıştır." mülahazası zikrolunur. Bu değerlendirmede, Buhâri'nin rivayette, üstadı Müslim b. İbrahim'in kendi şeyhi Ali b. Medîni'nin eserine dayanan (ondan istinsah olunan) kitabını kullandığı, anlatılmaktadır.

Diğer bir misalde: İbrahim b. Ebi Tâlib İmam Muslim'e:"Sahih'inde kullandığın Suveyd'den gelen rivayetlere nasıl ulaştın, diye sorunca ona : "Haberin yok mu, onları Hafs b. Meysere'nin nüshasından aldım" diye cevap verir. İmam Müslim'in el-Camiu's-Sahih'indeki bu isnadda Suveyd b. Said (ö. 248-862) ismi hakikatte Hafs İbn Meysere'nin (ö. 180-769) kitabına işaret etmektedir ve maksad da odur.

Fakat çoğu kere isnadlar, bugün elimizde bulunan kaynaklarda kullanılan kitapların müelliflerini tespit edebileceğimiz herhangi bir bilgiyi ihtiva etmezler. Mesela Buhâri'de var olan:"Abdullah b. Muhammed bize haber verdi dedi ki, bize Abdurrezzak haber verdi dedi ki bize Ma'mer Hemmam'dan o da Ebu Hureyre'den haber verdi" isnadında bulunan her bir isim meşhurdur ve aslında burada zikredilen şey de müelliflerdir, yani bu şahısların yazdıkları eserlerdir.

İlk dönemlerin allimleri, erken döneme ait bu kaynaklara zaman olarak yakın olmaları hasebiyle bunları tanıyorlar, isnadlarda zikredilen isimlerle kastedilen eserlerin çoğunu tespit edebiliyorlardı. Bu sebeble de çok nadir bazı hallerin dışında bu kaynakların neler olduğu hususunda bize geniş bilgiler (işaretler)vermemektedirler.

İşte bunun için kitaplarda zikredilen isnadlardan hareketle rivayetin kaynağını tesbit yolunu bizim bulmamız, bu yolla İslâmın ilk asrına aid olup aslı kaybolmuş, bazı kısımları bize ulaşabilmiş eserlerin tesbitini yapmamız lazımdır. Böylece biz bu müellefatın bir kısmının daha iyi bir şekilde yeniden teşkiline imkân bulabiliriz.

O halde biz kitapları şu şekilde incelemeliyiz: Cüzler içinde kaynağı araştırılan kitabın diğer isnadları toplanır, bu cüzler en son ravilerinin isimlerine göre tasnif olunur; biz (cüzler arasında) müşterek birinci isimden yola çıkar, müşterek isimlere ilave olarak diğer ferdleri, menkıbelerini nazarda tutarak inceleriz, bu yolla ulaşacağımız son isim, araştırılan kitapta kullanılan kaynak eserin müellifidir. Ravilerin isimleri birinci ravide birleşiyor, ondan sonra farklılaşıyorsa işte bu birinci ravi kullanılan kaynağın yazarıdır, ancak onun kaynakları muhtelif olabilir. İsimler ikinci ve hatta üçüncü tabakaya kadar müşterek olursa bu müşterek isimler ravilerin isimleridir, isimlerin tekleşmeye başlamasından önceki son müşterek isim, kaynağın müellifinin ismidir.

İslâmın ilk asırlarına ait bir eserin kaynaklarını tespit etmek istersek, bu kaynakların asıllarını aynı araştırma metoduyla mezkur cüzler içerisinde araştırma imkânına sahib oluruz. Buhârinin kitabı üzerine yapılan araştırmada ortaya çıkan şey onun kaynaklarının yüzde doksan oranındaki kısmının kendi şeyhlerine râci oluşudur, nâdir bazı durumlarda Buhâri kendisinden iki üç nesil önceki müelliflerin eserlerini kaynak olarak kullanır (yani Buhârinin kaynakları çoğu kere yakından tanıdığı güvendiği kaynaklardır). Taberinin kaynakları ise bunun aksinedir ve bunlar öncelik, kıdem bakımından Taberi'den çok daha öncelere uzanır. Buna göre, yani müellifin kaynağa yakınlık ve uzaklığı üzerine yapılacak bir araştırma müellifin eserinin keyfiyet ve niteliği hakkında hüküm vermemize imkân verecektir. Müellif eserinin muhtevasını tertibde kendinden önceki eserlerin muhtevasına ne kadar bağımlı olmuştur? Mesela Buhâride bu bağımlılık ihtisar ederek almak suretinde olmuştur. Çünkü o gerçekte kendinden önceki nesle aid yaklaşık iki yüz eserden istifade etmiştir ve bunların her biri de muhteva tertibleri bakımından oldukça farklı gelişmeler gösterir. Müslim de kitabının tasnif usulünü kendinden önceki nesilden almıştır ancak o, eserini muhtevasını mümkün olduğu ölçüde daha eski kaynaklardan seçmeye çalışmıştır.

İslâm kütüphanelerindeki kaynakları inceleyip tespit ederken her şeyden önce isnadın hicri ikinci-üçüncü asırda ortaya çıktığı ve râvi isimlerinin düzmece olduğunu iddia eden yanlış fikirlerden kurtulmamız lazımdır. Bunun için ve buna uygun olarak bizim, birinci hicri asırdan bize ulaşan eserlerde rastladığımız râvilerin isimlerinin dakik bir fihristini hazırlamamız lazımdır ki bu fihristler bize, müşterek isnadlar arasında geniş bir karşılaştırma ve mukayyese yapma imkânı da verecektir.

1. Konferans mahiyetinde olan bu makale; Ma'hedu Tarihi Ulumi'l Arabiyye ve'l İslamiyye neşriyatından olan "Muhadarat fi Tarihi'l-Ulumi'l-Arabiyye ve'l-İslamiyye, Fuad Sezgin, Frankfurt-1984" isimli eserin 131-145. sayfeleri arasında yer almaktadır.

1995/1996 öğretim yılında Bakü Devlet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'ne öğretim üyesi olarak geldiğimde çok yetersiz olan Fakülte kütüphanesinde bulduğum eserlerden biri de Fuad Sezgin'in mezkur eseri oldu. Bu eserin içinde yer alan ve tercümesini sunduğumuz makaleyi okudum. İsnadın ortaya çıkışını, menşeyini çok güzel bir şekilde anlatıp ispat ettiğini, bu hususta özellikle de müsteşriklerce ileri sürülen çelişkili fikirlerin yanlışlığını ortaya çıkardığını ve bunların tutarsızlığını ispatladığını gördüm.

Hadis usulünün bir konusu gibi sadece okunup geçilen hadis alma ve nakletme yollarını (tahammulu'l-hadis'i) tahlil ederek, bu usullerin ve burada kullanılan lafızların iyice incelenmesi halinde hadislerin sadece sözlü rivayet yoluyla nakledilmediğinin, aksine bir çoğunun yazılı kaynağa dayalı ve yazılı

olarak nakledildiğini anlaşılabileceğini ortaya koymaktadır. Senedlerde zikredilen râvi isimlerinin şahıslara değil, o şahısların eserlerine işaret ettiğini iddia ederek isnad tedkikinde orjinal bir yön ortaya koymaktadır. Bütün bu yeniliklerin yanında müellif hadis kültürümüzün kaynaklarının incelenmesi ve değerlendirilmesi hususunda kendinden sonraki araştırmacılara hedef göstermekte ve bu incelemelerinde izlemeleri gereken metodlara işaret etmektedir.

Kısaca hadis usulünün bazı konularına orjinal bir yaklaşım serdedilen ve varolan birçok yanlış kanaat ve fikirleri düzelten bu makaleyi tercüme ederek ilim camiamızın ve talebelerimizin istifâdesinde sunmayı uygun buldum. Ancak bir konferans konuşmasının metni mahiyetinde olan makalede verilen birçok bilgi ve naklin kaynağı gösterilmemiştir. Bu kaynakların tespiti ve gösterilmesi aslında bizim vazifemizdi, nevarki, bu çalışmayı yapabilmek için yeterli bir kütüphaneye sahip olmak gerekmektedir. Basılı arapça kaynak eserler bakımından Azarbaycanda hemen hemen tek sayılabilecek fakültemiz kütüphanesi böyle bir araştırmayı yapabilecek yeterlilikte olmaktan çok uzak ve yeni teşekkül eden bir kütüphanedir. Herhalukarda bu tercümenin hadis'e ve onun problemlerine ilgi duyan fakültemiz talebelerine bir rehber olacağını onların arapça hadis usulü dili ve anlatımına aşına olmaları için karşılaştırılmalı okumalarında yardımcı olacağını ümit etmekteyim. Bu ümittir ki beni, bazı ilim çevrelerinde birçok kısmı bilinenin tekrarı olarak değerlendirilebilecek bu makaleyi tercüme etmeye sevketmiştir. Bu tercüme inşallah ilmi meraka bir katkıda bulunur. Arapça yazılması gereken bazı metinlerin de Arapça olarak yazma imkânının bulunmaması sebebiyle Latin alfabesiyle yazmak mecburiyetinde kaldığımı da itiraf etmeliyim.¹

1- 1995/1996 öğretim yılında Bakü Devlet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'ne öğretim üyesi olarak geldiğimde çok yetersiz olan Fakülte kütüphanesinde bulduğum eserlerden biri de Fuad Sezgin'in mezkur eseri oldu. Bu eserin içinde yer alan ve tercümesini sunduğumuz makaleyi okudum. İsnadın ortaya çıkışını, menşeyini çok güzel bir şekilde anlatıp ispat ettiğini, bu hususta özellikle de müsteşriklerce ileri sürülen çelişkili fikirlerin yanlışlığını ortaya çıkardığını ve bunların tutarsızlığını ispatladığını gördüm.

Hadis usulünün bir konusu gibi sadece okunup geçilen hadis alma ve nakletme yollarını (tahammulu'l-hadis'i) tahlil ederek, bu usüllerin ve burada kullanılan lafızların iyice incelenmesi halinde hadislerin sadece sözlü rivayet yoluyla nakledilmediğinin, aksine bir çoğunun yazılı kaynağa dayalı ve yazılı olarak nakledildiğini anlaşılabileceğini ortaya koymaktadır. Senedlerde zikredilen râvi isimlerinin şahıslara değil, o şahısların eserlerine işaret ettiğini iddia ederek isnad tedkikinde orjinal bir yön ortaya koymaktadır. Bütün bu yeniliklerin yanında müellif hadis kültürümüzün kaynaklarının incelenmesi ve değerlendirilmesi hususunda kendinden sonraki araştırmacılara hedef göstermekte ve bu incelemelerinde izlemeleri gereken metodlara işaret etmektedir.

Kısaca hadis usulünün bazı konularına orjinal bir yaklaşım serdedilen ve varolan birçok yanlış kanaat ve fikirleri düzelten bu makaleyi tercüme ederek ilim camiamızın ve

talebelerimizin istifâdesinde sunmayı uygun buldum. Ancak bir konferans konuşmasının metni mahiyetinde olan makalede verilen birçok bilgi ve naklin kaynağı gösterilmemiştir. Bu kaynakların tespiti ve gösterilmesi aslında bizim vazifemizdi, nevarki, bu çalışmayı yapabilmek için yeterli bir kütüphaneye sahip olmak gerekmektedir. Basılı arapça kaynak eserler bakımından Azarbaycanda hemen hemen tek sayılabilecek fakültemiz kütüphanesi böyle bir araştırmayı yapabilecek yeterlilikte olmaktan çok uzak ve yeni teşekkül eden bir kütüphanedir. Herhalukarda bu tercümenin hadis'e ve onun problemlerine ilgi duyan fakültemiz talebelerine bir rehber olacağını onların arapça hadis usulü dili ve anlatımına aşina olmaları için karşılaştırılmalı okumalarında yardımcı olacağını ümid etmekteyim. Bu ümittir ki beni, bazı ilim çevrelerinde birçok kısmi bilinenin tekrarı olarak değerlendirilebilecek bu makaleyi tercüme etmeye sevketmiştir. Bu tercüme inşallah ilmi meraka bir katkıda bulunur. Arapça yazılması gereken bazı metinlerin de Arapça olarak yazma imkânının bulunmaması sebebiyle Latin alfabesiyle yazmak mecburiyetinde kaldığımı da itiraf etmeliyim.